

ΤΑΣΟΣ – Φ. ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ

Στο κείμενο αυτό θα επιχειρήσω να προσεγγίσω το ζήτημα που δηλώνει η ανάπτυξη του τίτλου του – το ζήτημα της ιστορικότητας της σημασίας – ξεκινώντας από ένα φαινόμενο που είναι οικείο στον χρήστη της κάθε γλώσσας – το φαινόμενο της πολυσημίας, της στέγασης δηλαδή πολλαπλών σημασιών κάτω από την ίδια μορφική στέγη. Αν ψάξει κανείς το μυαλό του, ή, αν δε θέλει να το κουράσει, αν ξεφυλλίσει το πρώτο, τυχαίο λεξικό, θα βεβαιωθεί ότι οι λέξεις που χρησιμοποιεί είναι, τυπικά, πολύσημες, έχουν περισσότερες από μία σημασία. Ίσως μάλιστα παρατηρήσει ότι οι πιο κοινές και συχνές λέξεις είναι και οι πιο πολύσημες – κι αυτό δεν μοιάζει να είναι τυχαίο, όπως δεν είναι τυχαίο ότι το μικρό παιδί αρχίζει τη γλωσσική του σταδιοδρομία – την εκμάθηση της μητρικής του γλώσσας – με λέξεις εξαιρετικά πολύσημες². Αυτές και μόνο οι παρατηρήσεις αρκούν για να πειστεί κανείς – ή, τουλάχιστο, να αποκτήσει τη βασίμη υποψία – ότι η πολυσημία είναι ένα σχεδιαστικό χαρακτηριστικό της γλώσσας – της κάθε γλώσσας – ένα στοιχείο της ταυτότητάς της.

Προτού αρχίσω να γίνομαι πιο συγκεκριμένος, θα ήθελα να κάνω δυο προκαταρκτικές επισημάνσεις. Όπως έγινε ήδη σαφές, σκοπεύω να σας μιλήσω – με βάση το φαινόμενο της πολυσημίας – για τη σημασία των λέξεων και όχι για τη σημασία ευρύτερων εννοιών, όπως οι φράσεις, οι προτάσεις. «Λέξεις», «φράσεις», «προτάσεις» – έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε τις διακρίσεις αυτές σαν αυτονόητες. Ωστόσο, όσο κι αν είναι αλήθεια ότι τα ευρύτερα κείμενα – κι ας ονομάσουμε έτσι τις ευρύτερες ενότητες στις οποίες αναφερθήκαμε, είτε φράσεις είναι αυτές είτε προτάσεις είτε συνθετότερα κείμενα – συγκροτούνται από «λέξεις», είναι εξίσου αλήθεια ότι και οι λέξεις συγκροτούνται από το κείμενο, «αναδύονται» απ' αυτό. Το όλο συγκροτείται από τα μέρη του αλλά και τα συγκροτεί. «Η ομιλία», όπως λέει ο Humboldt (1988: 70, βλ. και σ. xxiv) «δεν συντίθεται από λέξεις που γεννήθηκαν πριν απ' αυτήν – αντίθετα, οι λέξεις αναδύονται από την ολότητα της ομιλίας». Στη συζήτηση που θα ακολουθήσει θα έχουμε την ευκαιρία να τεκμηριώσουμε τη φαινομενικά, παράδοξη αυτή άποψη. Η δεύτερη προκαταρκτική επισήμανση που θα ήθελα να κάνω σχετίζεται με

τον όρο «ιστορία» που συμπλέκεται με τον όρο «σημασία» στον τίτλο της ομιλίας αυτής. Ο όρος «ιστορία» θέτει, βέβαια, το ζήτημα της ερμηνείας. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, – αλλά θα ήθελα να το επισημάνω από τώρα – η μελέτη της ιστορικότητας της σημασίας – η ερμηνεία, μ' άλλα λόγια, του φαινομένου «σημασία» – προϋποθέτει την ευρύτερη δυνατή αντίληψη για το περιεχόμενο της έννοιας «ιστορία».

Vygotsky «Γλώσσα και σκέψη»

Θα σας παραθέσω τώρα – κι έτσι θα μπω στο κυρίως θέμα μου – δύο αποσπάσματα από το βιβλίο «Γλώσσα και σκέψη» του Vygotsky, ενός μεγάλου ψυχολόγου, μελετητή της γλώσσας:

«Η σκέψη, αντίθετα από την ομιλία, δεν αποτελείται από διακεκομμένες μονάδες. Όταν θέλω να κοινοποιήσω τη σκέψη ότι σήμερα είδα ένα ξυπόλυτο παιδί με ένα μπλε πουκάμισο να τρέχει στο δρόμο, δεν βλέπω κάθε αντικείμενο ξεχωριστά: το παιδί, το πουκάμισο, το μπλε χρώμα, το τρεχαλήτό του, την απουσία των παπουτσιών. Τα σύλλαμβάνω όλα αυτά σα μια ενιαία σκέψη. Στο λόγο όμως η ενιαία αυτή σκέψη διασπάται σε ξεχωριστές λέξεις... Στο μυαλό (του ομιλητή) η σκέψη υφίσταται σα σύνολο ταυτόχρονα, στην ομιλία όμως πρέπει να αναπτυχθεί διαδοχικά. Η σκέψη μοιάζει μ' ένα σύννεφο που βρέχει λέξεις. (1962: 150)»

«Η λέξη (the primary word) δεν είναι απλά ένα σύμβολο για μια έννοια, αλλά μάλλον μια παράσταση, μια εικόνα, ένα νοητικό ιχνογράφημα μιας έννοιας, ένας μικρός μύθος γύρω από την έννοια, ένα μικρό έργο τέχνης θα μπορούσε να πει κανείς. (1962: 75)»

«Νοητικό ιχνογράφημα». «μικρός μύθος», «σύννεφο που βρέχει λέξεις». Η δύναμη των αποσπασμάτων που σας διάβασα δεν βρίσκεται απλά στην πληροφορία η την άποψη που μεταφέρουν, αλλά κυρίως στον τρόπο με τον οποίο τα κάνουν, κι εννοώ τη χρήση της μεταφοράς, που «εμβλατίζει» την πληροφορία στον αναγκαίο και ενεργητικά ασαφή χώρο της διαίσθησης, της συγκίνησης. Ο Vygotsky μιλάει για τη γλώσσα μ' ένα τρόπο που είναι δικός της – κι εδώ ακριβώς βρίσκεται η σαγήνη που ασκούν τα παραθέματα αυ-

Περάσανε μακρά
μερό κοντά 69
πέ γραφανε 61
λέ /ωή /α/βί/α/κ/α/ρ
όταν 6/3/7/6/9/0

Μά η νύχτα δε
κι η αγάπη /εί
ν/ο / / / / /

Επί
Σκηψής
2'

η κεί/κω με/ί/β
κω δά είναι 156 χορή

ρότημα αυτό θα θεωρηθεί, ενδεχόμενα, περιττό στο βαθμό που απάντηση μοιάζει να είναι προφανής: η μεταφορική σημασία αντιπροσωπεύει μια επέκταση, διεύρυνση της κυριολεκτικής σημασίας. Είναι σαφές ότι τα φωτεινά μυαλά δεν βγάζουν φως – όπως οι φωτεινές επιγραφές – και οι μαύρες σκέψεις δεν έχουν μαύρο χρώμα – όπως τα μαύρα ρούχα – και, μ' αυτή την έννοια, έχουμε να κάνουμε με μια διεύ-

ρυνση της κυριολεκτικής χρήσης. Η απάντηση αυτή είναι έκθετη σε δύο αντιρρήσεις. Η πρώτη σχετίζεται με αυτό που υποκινείται η αντίστιξη «κυριολεκτική μεταφορική σημασία», ότι δηλαδή υπάρχει ένα είδος σημασίας – η κυριολεκτική – που είναι «αμόλυντο» από τη μεταφορά. Όπως προσπάθησα να δείξω παραπάνω, αυτό δεν ισχύει, άσχετα αν χρειάζεται κάποιον είδους γλωσσική αρχαιολογία για να ανακαλύψει κανείς τις ξεθωριασμένες μεταφορές που κρύβονται πίσω από τις λεγόμενες κυριολεκτικές σημασίες⁷. Η δεύτερη – και σοβαρότερη αντίρρηση – σχετίζεται με την αξιολόγηση που συνήθως υponοεί η διάκριση μεταξύ κυριολεκτικής και μεταφορικής σημασίας. Την άποψη, δηλαδή, ότι τα δύο είδη σημασιών – η κυριολεκτική και η μεταφορική είναι ανισότιμα: η κυριολεκτική σημασία εκπροσωπεί το βασικό νόημα της σχετικής λέξης, ενώ η μεταφορική σημασία είναι, κατά κάποιο τρόπο, δευτερεύουσα, περιφερειακή ή περιθωριακή. Στο ζήτημα αυτό θα πρέπει να επιμείνουμε λίγο. Αν οι λέξεις είναι «νοητικά ιχνογραφήματα», όπως θα έλεγε ο Vygotsky, τα νοητικά αυτά ιχνογραφήματα είναι πάντα χρωματισμένα, συναισθηματικά χρωματισμένα. Οι λέξεις, μ' άλλα λόγια, δεν κλείνουν μέσα τους απλά και μόνο παραστάσεις αλλά και αισθήματα, συγκινήσεις που συνδέονται μ' αυτές τις παραστάσεις – «δηλώνουν» κάτι και ταυτόχρονα «συνδηλώνουν» μια στάση απέναντι σ' αυτό το κάτι.

Γλώσσα κι συνείδηση

Αυτό δεν είναι καθόλου παράξενο αν σκεφτεί κανείς ότι η γλώσσα – η ορατή αυτή μορφή της συνείδησης – δεν είναι γέννημα μιας ουδέτερης, ανιδιοτελούς συνάντησης του υποκειμένου με το αντικείμενο αλλά, αντίθετα, μιας δραματικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο αντικείμενο και το υποκείμενο. Τα νοητικά ιχνογραφήματα που γεννάει αυτή η αλληλεπίδραση είναι ένα αδιαχώριστο μίγμα αισθήματος και παράστασης, υποκειμενικού και αντικειμενικού⁸. Έτσι, για να γίνω πιο συγκεκριμένος, οι λέξεις «φωτεινός», «μαύρος» δεν δηλώνουν απλά μια φυσική κατάσταση κι ένα χρώμα, αντίστοιχα, δεν εκφράζουν απλά έννοιες που αντανακλούν αυτές τις όψεις του φυσικού κόσμου, αλλά εκφράζουν παραστάσεις εμβλαπτισμένες σε αίσθημα και συγκίνηση⁹. Θετικό – για προφανείς λόγους – αίσθημα που διαπερνά, τυπικά, την έννοια του «φωτός», αρνητικό αίσθημα – αρνητική αξιολόγηση – που, για προφανείς λόγους, διαποτίζει, τυπικά, την έννοια του «μαύρου», ή του «σκοταδιού», αν θέλετε. Τι ακριβώς συμβαίνει στις μεταφορικές χρήσεις – «φωτεινό μυαλό», «μαύρες σκέψεις»: Καταρχήν, αναδεικνύεται η αφανής «θέση» που διαποτίζει τη λεγόμενη κυριολεκτική σημασία – το αισθηματικό, συγκινησιακό της υφάδι – και, βέβαια, αλλάζει και το νόημα: «φωτεινό μυαλό» σημαίνει «ανοιχτό μυαλό» και «μαύρη σκέψη» σημαίνει «απαισιόδοξη σκέψη». Τι σημαίνει όμως «αλλάζει το νόημα»; Αν το νόημα είναι ένα αζεδιάλυτο μίγμα αισθήματος και παράστασης, στις περιπέτειές του δεν μπορεί παρά να εμπλέκονται καθοριστικά τα δύο αυτά στοιχεία του. Το αίσθημα διαποτίζει την παράσταση και διαποτίζεται (γεννιέται) από αυτήν¹⁰. Ένας άλλος τρόπος – πιο συγκεκριμένος, ενδεχόμενα – να διατυπώσει κανείς την άποψη αυτή θα ήταν ο εξής. Η συγκρότηση του νοήματος από αίσθημα και παράσταση – από «θέση» και «φως», όπως θα έλεγαν οι ρομαντικοί¹¹ – εξηγεί – ιστορικά – και το λόγο ύπαρξής του – το λόγο ύπαρξης της γλώσσας. Η αρχική, η αρχέγονη, αν θέλετε, θέση ή επιθυμία είναι εκείνη που αποτελεί το κίνητρο για την γλωσσική ατοτύπωση μιας εμπειρίας, για τη δημιουργία ενός νοητικού ιχνογραφήματός της, μιας «παράστασης». Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην πρώιμη παιδική γλώσσα, όπου, όπως σημειώνει ο Piaget οι λέξεις εκφράζουν κίνητρα, επιθυμίες και προσταγές¹². Η παράσταση «θερμαίνεται» από το αίσθημα και το αίσθημα «φωτίζεται» από την παράσταση. Αυτή ακριβώς η διαλεκτική αισθήματος και παράστασης – δήλωσης και συνδηλώσης – αποτελεί και το κλειδί για την κατανόηση της μεταφορικής πολυσημίας. Για να ερμηνευθούν οι μεταφορικές σημασίες

των λέξεων «φωτεινός» και «μαύρος» δεν αρκεί η «ψυχρή» παράσταση που περιέχεται στο λεγόμενο κυριολεκτικό νόημα, χρειάζεται και ο σιαμαίος συντροφός της – το αίσθημα που τη θερμαίνει, αυτό ακριβώς που αναδεικνύεται στις μεταφορικές σημασίες¹¹. Το δηλωτικό εύρος μιας παράστασης – τις παραστατικές της δυνατότητες – όπως αποκαλύπτονται στις λεγόμενες μεταφορικές σημασίες, τις ορίζει η συμβίωσή της μ' αυτό το σιαμαίο σύντροφο, με τη συγκίνηση που τη θερμαίνει.

Το εξαγόμενο της συζήτησης που προηγήθηκε είναι, βέβαια, ότι η υπόθεση της «ανισοτιμίας» των λεγόμενων «κυριολεκτικών» και των μεταφορικών σημασιών θα πρέπει να εγκαταλειφθεί. Αν το θέατρο, ή, έστω, ένα από τα θέατρα, στο οποίο παίζεται το δράμα της σημασίας των λέξεων είναι η διαλεκτική αισθηματος και παράστασης, στο δράμα αυτό συμμετέχουν ισότιμα, τουλάχιστον, οι μεταφορικές και οι «κυριολεκτικές» σημασίες (έχει πια νόημα η διάκριση:). Για να το πω διαφορετικά, αν η λέξη είναι ένας «μικρός μύθος», για να θυμηθούμε τη διατύπωση του Vygotsky, τότε οι ποικίλες σημασίες της αποτελούν παραλλαγές (οπαράγματα) του μύθου που θα πρέπει να συνεξεταστούν για να αποκαλυφθεί το πλήρες, αυθεντικό νόημα του μύθου¹². Μια άλλη, απλούστερη, μεταφορά για να αποδώσει κανείς την ίδια ιδέα θα ήταν να φανταστεί τις ποικίλες σημασίες μιας λέξης σαν κομμάτια ενός Puzzle: η σύνθεση των κομματιών είναι εκείνη που αποκαλύπτει την πλήρη εικόνα, το πλήρες νόημα της λέξης¹³.

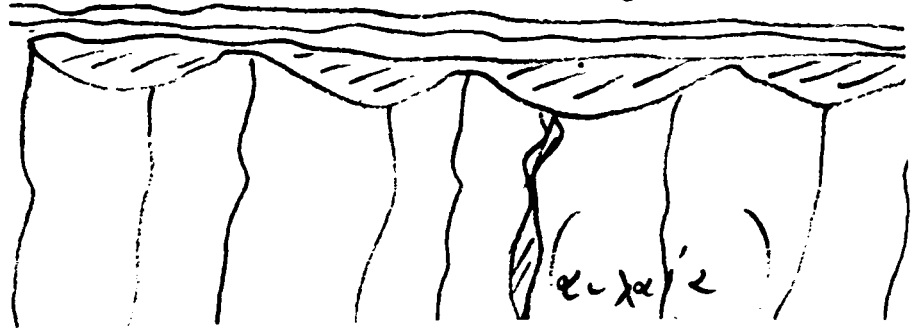
Ιστορική πολυσημία

Θα ήθελα να σας δώσω τώρα ένα άλλο, διαφορετικής τάξης, παράδειγμα πολυσημίας – ένα παράδειγμα ιστορικής πολυσημίας. Αφορά το αγγλικό ρήμα Want, που σημαίνει «θέλω». Το ενδιαφέρον είναι ότι η παλιότερη σημασία του ρήματος αυτού ήταν «μην λείπει», «στερούμαι», μια σημασία που δεν έχει εξαφανιστεί πλήρως από τα σημερινά αγγλικά: το ουσιαστικό Want σημαίνει την έλλειψη, τη στέρηση¹⁴. Πως άλλαξε η σημασία του ρήματος αυτού, έτσι ώστε η αρχική σημασία «μην λείπει, στερούμαι» να αντικατασταθεί από τη σημασία «θέλω»; Η απάντηση που δίνεται στο ερώτημα αυτό από τους ειδικούς που ασχολούνται με τέτοια ζητήματα – ζητήματα ιστορικής σημασιολογίας – βσιίζεται στην έννοια της «συνεπαγωγής» ή του «υπονοήματος». Οι λέξεις, πέρα από τις «ρητές» τους, ασ πούμε, σημασίες – αυτές που συγκροτούν το σημασιακό τους ορισμό – πλαισιώνονται μέσα στο συνεχή λόγο – στη χρήση της γλώσσας – ή, αν θέλετε, παράγουν μέσα

στο συνεχή λόγο «συνεπαγωγικές» σημασίες, «υπονοήματα». Έτσι, όταν λέω «μην λείπει η παρέα», ο συνομιλητής μου συνάγει – κι εγώ υπονοώ – ότι θέλω να έχω παρέα¹⁵. Τέτοιον είδους «συνεπαγωγικές» σημασίες ή υπονοήματα είναι δυνατό μέσα στο χρόνο να εγγραφούν στο σημασιακό ορισμό των λέξεων. Αυτό, λοιπόν, υποθέτουν ότι συνέβει στην περίπτωση της λέξης Want, που ξεκίνησε με το αρχι-

παρεβία
 εν ανέλαβη.
 Ξευγενόων
 βελόμη το κειρε

εργική. εργική εα. το ρηθίνι
 το ερακερική το ερακερική.

κό νόημα «στερούμαι, μην λείπει».

Η ερμηνεία αυτή της ιστορικής πολυσημίας – της ιστορικής ουσιώφρεσης σημασιών – του ρήματος Want μοιάζει – κι ελπίζω ότι θα συμφωνήσετε – αρκετά πειστική. Ωστόσο, παραμένει ανεπαρκής στο βαθμό που αποκαλύπτει τη βαθύτερη αιτιότητα των φαινομένων που επιχειρεί να φωτίσει. Τι σημαίνει αυτή η εναλλαγή – αυτό το παιχνίδι – ανάμεσα στις σημασίες «θέλω» και «στερούμαι»; Σημαίνει, απλά, τη βαθύτερη (συγκινησιακή) ενότητά τους. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη προσπάθεια για να πεισθεί κανείς ότι η επιθυμία και η έλλειψη ή τη στέρηση αποτελούν όψεις του ίδιου νομίσματος: η επιθυμία γεννιέται από την έλλειψη και η έλλειψη γεννά την επιθυμία. Αυτό το ενιαίο, αδιαφοροποίητο αίσθημα διασπάται στη γλώσσα ή, για να θυμηθούμε τη μεταφορά που χρησιμοποιεί ο Vygotsky, το αοχέγονο «σύννεφο» διασπάται – «υρσοποιείται» – σε διακεκριμένες, μοναχικές σταγόνες, σε ξεχωρες λέξεις – «θέλω», «στερούμαι» και τα αντίστοιχά τους στα αγγλικά.

Ωστόσο, το ενιαίο σύννεφο που γεννά τις μοναχικές σταγόνες – τις ξεχωρες λέξεις – εξακολουθεί να τις επηρεάζει. Οι μοναχικές σταγόνες εξακολουθούν να διατηρούν τη μνήμη της καταγωγής τους από το αδιάσπαστο «σύννεφο», την «ανάμνηση» της χαμένης τους ενότητας. Η «ανάμνηση» αυτή είναι που γεννά τη διαδοχή των σημασιών «στερούμαι» και «θέ-

μπροστά στην παράδοση αυτή κατάσταση και δεν επιχειρήσει, έστω και σε βύρος των δεδομένων, άλλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, θα πρέπει να σκεφτούμε και για την περίπτωση αυτή πολυσημίας – ιστορικής πολυσημίας – όπως σκεφτήκαμε και με τα άλλα παραδείγματα πολυσημίας που εξετάσαμε ως τώρα: θα πρέπει να αναζητήσουμε τη βαθύτερη ενότητα, το αρχέγονο νεφέλωμα, τον πλήρη μύθο που υπαι-

Θα μπορούσε να παραθέσει κανείς πληθώρα ανάλυγων παραδειγμάτων²⁷ αλλά θα περιοριστώ σ' αυτό, αφού προσθέσω δύο ακόμα πληροφορίες. Το μικρό παιδί που βρίσκεται στο στάδιο της εκμάθησης της μητρικής του γλώσσας συχνά χρησιμοποιεί τον ίδιο τύπο – την ίδια λέξη – για να δηλώσει δύο αντίθετες έννοιες²⁸. Έτσι, μπορεί να χρησιμοποιήσει τη λέξη «πριν» με το νόημα «πριν» αλλά και με το νόημα «μετά». Η δεύτερη πληροφορία αφορά το φαινόμενο της μορφικής σύγκλισης ξεχωρών λέξεων με αντίθετα νοήματα. Εδώ δεν πρόκειται για λέξεις που στεγάζουν, η καθεμιά τους, αντιθετικές σημασίες, αλλά για ξεχωριστές λέξεις με αντίθετα νοήματα. Αυτό βέβαια είναι και το συνηθέστερο – ο κανόνας, θα έλεγε κανείς – στις διάφορες γλώσσες. Ωστόσο, αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι τέτοιες λέξεις – τέτοια αντιθετικά ή αντωνυμικά, όπως συνήθως τα λέμε, ζευγάρια – αναπτύσσουν μια «έξη» μεταξύ τους («αντωνυμική έξη») που έχει σαν αποτέλεσμα να συγκλίνουν μορφικά. Προχωρώ αμέσως σε παραδείγματα. Στα νέα ελληνικά η λέξη «ίσκιος» κατάγεται από την αρχαιότερη λέξη «σκιά». Αλλά πως εξηγείται η μετάβαση – η μορφική αλλαγή – από τον τύπο «σκιά» στον τύπο «ίσκιος»; Η πιθανότερη – και πειστικότερη – απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι ότι ο τύπος «ίσκιος» είναι αποτέλεσμα της παρέμβασης – της επιρροής – της λέξης «ήλιος», της λέξης, δηλαδή, που εμφανίζει το αντίθετο νόημα. Στα λατινικά η λέξη sinister σημαίνει «αριστερός» και η λέξη dexter «δεξιός». Στη μεταγενέστερη ιστορία της λατινικής βρίσκουμε τον τύπο sinexter. Είναι φανερό ότι η αλλαγή αυτή οφείλεται στην παρέμβαση του dexter, της λέξης που εμφανίζει το αντίθετο νόημα. Στα λατινικά, πάλι, παρατηρούμε τον τύπο gravis, που σημαίνει «βαρύς» να μετασχηματίζεται σε grevis στα μεταγενέστερα λατινικά. Η πιθανότερη ερμηνεία για την αλλαγή αυτή είναι, πάλι, ότι παρεμβαίνει η λέξη με το αντίθετο νόημα, η λέξη levis²⁹.

Ποιάς είναι ο μύθος που υπαινίσσονται οι αντιθετικά πολυσημες λέξεις – οι λέξεις που στεγάζουν αντίθετες σημασίες – είτε αυτό εμφανίζεται συγχρονικά – όπως στην περίπτωση του αρχαίου ελληνικού «τολμώ», είτε διαχρονικά, όπως στην περίπτωση του γαλλικού ουντίγ, όπου παρατηρούμε να ανακύπτουν μέσα στο χρόνο αντίθετες σημασίες, στα πλαίσια της ίδιας, βασικά, μορφικής στέγης: Για να θέσω διαφορετικά το ερώτημα, ποιά είναι η πλήρης εικόνα που συγκροτείται από τα κομμάτια του ruzzle που αντιπροσωπεύουν οι συστεγασμένες αντιθετικές σημασίες; Η πλήρης εικόνα, ο πλήρης μύθος, το πλήρες νόημα των σχετικών λέξεων είναι η ενότητα – η συμπληρωματικότητα – των αντιθετικών σημα-

έννοια της πράξης – η λέξη «πράγμα». Δύο φαινομενικά αντίθετοι δρόμοι οδηγούν στην ίδια κατάληξη. Τα πράγματα – η πραγματικότητα – σφραγίζονται – ορίζονται – από την πράξη και το λόγο. Η συνωνυμία αποκαλύπτει, όπως και η πολυσημία, ένα βαθύτερο νοητικό μόρφωμα, ένα βαθύτερο μύθο: την ενότητα ή τη διαπλοκή λόγου και πράξης. Η ίδια η γλώσσα μοιάζει να λύνει με τέτοιον είδους «επιλογές» την αντίθεση ανάμεσα στο «εν αρχή ην ο λόγος» της Βίβλου και στο «εν αρχή ην η πράξις» (Γκαίτε)²³.

Θα ήθελα να κλείσω αυτή τη διαδρομή στο χώρο της πολυσημίας με μια τελευταία σειρά παραδειγμάτων που ενισχύουν, ελπίζω, την άποψη που υποστηρίζεται στο κείμενο αυτό. Στα γαλλικά το ρήμα ουντίγ, που σημαίνει «ανοίγω», προέρχεται από το λατινικό ρήμα aperio, που σημαίνει «κλείνω» «καλύπτω». Στα λατινικά το ρήμα «ανοίγω» έχει τη μορφή aperio. Αν το aperio ήταν ο πρόγονος του γαλλικού ουντίγ, τότε θα περιμέναμε να εμφανίζεται το γαλλικό ρήμα με τη μορφή *αντίγ και όχι με τη μορφή ουντίγ. Αν είναι έτσι τα πράγματα, τότε μοιάζει να είμαστε αναγκασμένοι να αποδεχτούμε ότι το γαλλικό ρήμα ουντίγ, «ανοίγω», κατάγεται από ένα λατινικό ρήμα που είχε την ακριβώς αντίθετη σημασία²⁴. Μ' άλλα λόγια, η ίδια, βασικά, μορφή «στεγάζει», μέσα στο χρόνο, δύο αντίθετες σημασίες. Αν η λογική μας, η μάλλον το είδος λογικής με το οποίο λειτουργούμε, δεν επαναστατήσει

νίσουνται τα παραδείγματά του, οι στεγασμένες κάτω από την ίδια μορφική αντιθετικές σημασίες. Προτού προχωρήσουμε σ' αυτή την κατεύθυνση, θα ήταν χρήσιμο να σας δώσω μια σειρά από άλλα, αντίστοιχα, παραδείγματα ώστε να πειστείτε ότι το παράδειγμα που σας ανέφερα δεν αποτελεί μια μεμονωμένη και, ενδεχόμενα, αναξιόπιστη γλωσσική παραξενιά.

Αντιθετικά ζεύγη λέξεων

Στα αρχαία ελληνικά το ρήμα «τολμώ» σημαίνει «αποτολμώ» αλλά και «υπομένω» – το ενεργητικό, ας πούμε, θάρρος, αλλά και το αντίθετο του, το παθητικό θάρρος, την υπομονή²⁵.

Στα νέα ελληνικά το ρήμα «σώνω», «σώνομαι» σημαίνει τόσο «σώζω» «διατηρώ» όσο και το αντίθετο, «τελειώνω»: «σώθηκε το ψωμί», «σώθηκαν τα ψέματά»²⁶. Στα λατινικά η λέξη sacer σημαίνει τόσο τον ιερό όσο και τον καταραμένο. Η ίδια ινδοευρωπαϊκή ρίζα δίνει σε κάποιες γλώσσες της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας τη λέξη που σημαίνει «εχθρός» – το λατινικό hostis – σε άλλες τη λέξη που σημαίνει το αντίθετο – το φίλο, το φιλοξενούμενο: το γοτθικό gasts (πβ. και το αγγλικό guest) και το σλαβικό gosti. Στις σλαβικές γλώσσες βρίσκει κανείς την ίδια ρίζα, την ίδια αφητηρία, να δίνει σε κάποιες απ' αυτές τη λέξη που σημαίνει την αρχή και σε κάποιες άλλες τη λέξη που σημαίνει το τέλος.

Johns Tithe

Τό θάνατό μας χρειάζεται, ή ήρ
Τοίς φυτών τά σαρκερά δέντρα
Αν ήρθη φθύν ή άνοιξη, οι
η' ύδρα οιά μήτε σινιά δέν ε

Τό θάνατό μας καρτεριέ τό γαρ,
Τίνα δά δούμε άπόγειν μιά δύση
η' ύδρα οιά δέν ήραδι, οιά ε
μήτε ή χρυσή σου χάνεται ου

τους από το ενιαίο, αδιάσπαστο «σύννεφο». Αν, όπως υποστηρίζει ο Humboldt, με μια διατύπωση που θυμίζει την ανάλογη άποψη του Vygotsky, οι λέξεις τεμαχίζουν την αδιαφοροποίητη σύνθεση που αντλεί ο νους από την εμπειρία» (1988: xix)³², το παιχνίδι της πολυσημίας αποκαλύπτει ότι ο τεμαχισμός αυτός δεν είναι ποτέ πλήρης: οι διακεκριμένες σημασίες που συγκροτούν μια πολύσημη λέξη φανερώνουν στη συνάρθρωσή τους την κίνηση για την εξάρθρωση - την άρση της στεγανής οριοθέτησης. Κι εδώ ακριβώς βρίσκεται το πιο ενδιαφέρον ζήτημα. Η προσέγγιση της πολυσημίας από την οπτική που προτείνουμε αποκαλύπτει το «βρασμό» που αναταράζει τη φαινομενική γαλήνη της «κατηγορικής» γλώσσας, της γλώσσας που μοιάζει να αποτελείται από σαφώς οριοθετημένα «τεμάχια»³³. Αποκαλύπτει τις διαλεκτικές κινήσεις που υπονομεύουν - «ρηγματώνουν» τις οριοθετήσεις της κατηγορικής γλώσσας, για τη διάλυση της οποίας με τόσο πάθος μίλησε ο Νίτσε. «Το είναι γεννιέται», υποστηρίζει ο Heidegger, «όταν συντριβεται η λέξη»³⁴, «όταν η ένηχη λέξη επιστρέφει στη σιωπή, απ' όπου και παραχωρήθηκε». Θα μπορούσα να σταματήσω εδώ, με την ελπίδα ότι η συζήτηση που προηγήθηκε φωτίζει αυτήν την κρυπτική διατύπωση του Heidegger. Αλλά ας μου επιτραπεί ένα τελευταίο επεξηγηματικό σχόλιο. Η ίδια η λέξη, η πολύσημη λέξη, όπως την παρακολούθησαμε στη συζήτηση που προηγήθη-

κε, υπαινίσσεται την αρχέγονη, αδιάσπαστη, και γι' αυτό άρρητη μήτρα της. Η συνάρθρωση των ποικίλων σημασιών της υπαινίσσεται το είναι -τη βαθύτερη ενότητα- που τη ζωοδοτεί και που συνάμα τη συντριβει αίροντας - εξαρθρώνοντας τις αρθρώσεις που την οριοθετούν. Η κίνηση προς το σύννεφο υπαινίσσεται τη συντριβή της σταγόνας³⁵. Και για να αντηχήσει σ' αυτής μας αυτός ο υπαινιγμός χρειάζεται να οξύνουμε τις αισθήσεις μας για να αισθανθούμε τις αφανείς κινήσεις που βυσοδομούν «πίσω» από την πλάτη της κατηγορικής γλώσσας - τις κινήσεις που αναταράσσουν τις διασπασμένες, μοναχικές σταγόνες, που τις εξωθούν να υπερβούν τη διάσπαση, την οριοθέτησή τους. Μια τέτοια προσέγγιση, που την επαγορεύουν τα ίδια τα φαινόμενα, αλλά «συναρμολογεί και επαναδραστηριοποιεί», για λογαριασμό του παρατηρητή, «κάποια αφανή περιεχόμενα. Αποκαλύπτει απαγορευμένα νοήματα κι έτσι παρουσιάζεται σαν μια επιστροφή ή μάλλον σα μια συνειδητή απελευθέρωση αυτού που ήταν απωθημένο». Αυτά τα τελευταία λόγια αποτελούν τον ορισμό που δίνει ο Marcuse (1985: 14) για τη διαλεκτική ανάλυση. Και η διαλεκτική, μας θυμίζει ο Νίτσε (Norris 1982: 63) «η μάνα της λογικής, γεννήθηκε από τη ρητορική, που με τη σειρά της είναι παιδί του μύθου και της ποίησης», των δύο κατεξοχόν χώρων που αποτολμούν το ταξίδι «από ένα κόσμο γεμάτο νοήματα στην τελική εξάρθρωση των

νοημάτων» (Μπαταίγ 1982), το ταξίδι από τη μοναχική σταγόνα πίσω στο σύννεφο που τη γέννησε³⁶.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η μελέτη αυτή αποτελεί το κείμενο ομιλίας που έγινε στο Ίδρυμα Μωραΐτη το Μάρτιο του 1990.
2. Όπως παρατηρεί ο Miller (1981: 98), «αυτό που είναι αξιοσημείωτο με την πολυσημία είναι πόσο λίγες δυσκολίες δημιουργεί. Σ' οποιοδήποτε λεξικό οι λέξεις με τα περισσότερα λήματα (αυτές που είναι οι πιο πολύσημες) είναι εκείνες που εμφανίζουν τη μεγαλύτερη συχνότητα στην καθημερινή χρήση. Κι αυτές οι κοινές λέξεις συμβαίνει να είναι οι λέξεις που παράγουμε και κατανοούμε με τη μεγαλύτερη ευκολία». Επισημαίνει επίσης πειραματικά δεδομένα που δείχνουν «οι λέξεις που μαθαίνονται πρώτα (από το μικρό παιδί) είναι και οι πιο πολύσημες» (ο.π.: 108). Η «ολοφραστικότητα» των πρώιμων παιδικών εκφωνημάτων είναι μια άλλη όψη της παιδικής γλώσσας που συνδέεται με το γενικότερο ζήτημα της πολυσημίας.
3. Σαν πρόγονος της βιγκοτσκινιάς μεταφοράς για «το σύννεφο που βρέχει λέξεις» μπορεί να θεωρηθεί η παλιότερη μεταφορά του «tableau»: «το μυαλό μας είναι ένας πίνακας (tableau) σε κίνηση και με βάση αυτόν τον κινούμενο πίνακα ζωγραφίζουμε συνεχώς. Ξοδεύουμε πολύ χρόνο για να τον αποδώσουμε πιστά. Υφίσταται όμως σαν ένα αδιάσπαστο σύνολο ταυτόχρονα. Ο νους δεν προχωράει με αριθμημένα βήματα όπως η έκφραση. Το πινέλο συμπληρώνει μέσα στο χρόνο αυτό που το μάτι συλλαμβάνει στιγμιαία. Ο σχηματισμός των γλωσσών απαιτεί ανάλυση σε μέρη. Τα να δει όμως κανείς ένα αντικείμενο, το να το θεωρήσει όμορφο, το να αισθανθεί ένα ευχάριστο αίσθημα, το να επιθυμήσει να το έχει, όλα αυτά αποτελούν μια στιγμιαία κατάσταση του νου και τα ελληνικά και τα λατινικά την αποδίδουν με μια και μόνο λέξη. Α! Κύριε, πόσο η κατανοήση μας τροποποιείται από τα σημεία. Πόσο και η πιο ζωντανή έκφραση είναι ένα ψυχρό αντίγραφο αυτού που αποδίδει.» (Diderot). Το απόσπασμα αυτό παρατίθεται από τον Aarsleff στην εισαγωγή του στην αγγλική μετάφραση του Humboldt (1988: lvi, βλ. και lxx). Με την πιο σύγχρονη διατύπωση του Luria (1976: 32), «για να εκφράσει τη σκέψη του με λέξεις, ο ομιλητής πρέπει να τεμαχίσει τη σημασιακή παράσταση (the semantic graph) σε ξεχωριστά «κομμάτια», καθένα από τα οποία μπορεί να εκφραστεί με μια ξεχωρη λεξιλογική μονάδα (λέξη).»
4. Η διαπίστωση αυτή είναι, βέβαια παλιά. Η μεταφορά είναι αυτό που ενώνει τη γλώσσα με το μύθο. Γι' αυτό και οι ρομαντικοί - ο Schelling λ.χ. - θεωρούν τη γλώσσα μια «ξεθωριασμένη μυθολογία», «που διατηρεί μέσα από τυπικές και αφηρημένες διακρίσεις αυτό που η μυθολογία εξακολουθεί να χειρίζεται σα ζωντανή, συγκεκριμένη διαφορά» (Cassirer 1946: 85). Για τον Νίτσε, «η γλώσσα είναι βασικά ρητορική, συγκροτείται δηλαδή από καθαρά ρητορικά τεχνάσματα» (Seung 1982: 269-70). Για τον

Heidegger (1975:208) «η ποίηση δεν είναι απλά και μόνο ένας ανώτερος «τρόπος»... της καθημερινής γλώσσας. Συμβαίνει μάλλον το αντίθετο: η καθημερινή γλώσσα είναι ένα ξεχασμένο και, επομένως, εξαντλημένο ποιήμα». Ο Edelson (1978:103) παραθέτει την άποψη του Trilling σύμφωνα με την οποία η φροϊδική ψυχολογία «κάνει την ποίηση εγγενές ουσιαστικό της ίδιας της συγκρότησης του νου». Βλ. επίσης Ortoy 1979, Lakoff-Johnson 1980.

5. Η γλώσσα είναι «μια αποθήκη ξεθωριασμένων μεταφορών» (διατύπωση του Wegener - βλ. σχετικά Markovic 1984:358). Ο Leavy (1978:275) παραθέτει ένα απόσπασμα από τον Michel de Montaigne (1580) σχετικό με το ζήτημα αυτό: «Όταν ακούτε για μετωνυμία, μεταφορά, αλληγορία και άλλους τέτοιους όρους της γραμματικής δεν σας μοιάζουν να σημαίνουν κάποιο σπάνιο και φαντασμαγορικό είδος γλώσσας; Στην πραγματικότητα όμως θα τη βρήτε στις κοινές βέντες της υπηρέτριας σας».

Η άποψη ότι δεν υπάρχει «κυριολεκτικό» νόημα υποστηρίζεται από τους θεωρητικούς της deconstruction (βλ. σχετικά Morris 1982:58, 66, Seung 1982:144). Ο Edelson (σ.π.:104) παραθέτει την άποψη του Bloom σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει κυριολεκτική διατύπωση. Κάθε γλωσσική έκφραση είναι «τροπολογική».

6. Ο Humboldt (1988:62), στα πλαίσια μιας ολόκληρης παράδοσης, επισημαίνει τη μια όψη αυτής της διαλεκτικής σχέσης όταν υποστηρίζει ότι το «αντικείμενο γενιέται από το υποκείμενο».

7. Όπως σημειώνει ο Κωτσάκης (1988:6). «η παράσταση είναι ο γενικός όρος του πρωτονοήματος, η συγκίνηση ο ειδικός. Η πρωτονοηματική ανταπόκριση στο φως ή στον ήχο δεν είναι η λάμψη ή ο θόρυβος αλλά, πιθανόν, η ευχάριστη λάμψη ή ο δυσάρεστος θόρυβος».

Τη διαπλοκή αισθήματος και παράστασης ο Vygotsky την εκφράζει με την διάκριση ανάμεσα στο νόημα (meaning) και τη σημαία (sense) μιας λέξης (1962:146 κ.ε.). Το νόημα μιας λέξης είναι παραστατικό, το γνωστικό της περιεχόμενο. Η σημασία της είναι ο συγκινησιακός καθορισμός της. Όπως το διατεχνάει ο Luria (1987:369), μαθητής και συνεργάτης του Vygotsky, «πέρα από τη λέξη βρίσκεται ο στόχος και το κίνητρο της έκφρασης. Πέρα από τη λέξη βρίσκεται το αίσθημα και η συγκίνηση». Ανάλυση είναι και η ψυχαναλυτική αντίληψη που θεωρεί ότι η γλώσσα, «σαν κληρονόμος της εικόνας του απόντος αντικειμένου, αντιπροσωπεύει τόσο το ένστικτο όσο και το αντικείμενο (Smith 1978:xxvi) και διαφονεί με τη στενή θεώρηση της γλώσσας σαν όργανο επικοινωνίας -αντάλλαγής πληροφοριών- γιατί διαχωρίζει την ομιλία από το συγκινησιακό της κίνητρο. Βλ. και την -αντίστοιχη με την βιχροστοσιανή διάκριση sense/meaning- διάκριση sens/signification του Lacan (1968:16). Βλ. και Ogden - Richards 1923/1972:152).

8. «Κάθε παράσταση έχει ένα συγκινησιακό φορτίο ή, αλλιώς, κάθε συγκίνηση έχει μια παραστατική βάση» (Κωτσάκης 1988:6)

9. Βλ. Aarsleff ό.π.: xxxi.

10. «Η σκέψη», όπως σημειώνει ο Κωτσάκης

(1989:11), «είναι με όλους τους έλλογους τρόπους κατανοητή, είναι όμως βαθύτερη η ευκτική και ακόμα βαθύτερη η προστακτική της κατανόηση». Αξίζει να παρατεθούν ακόμα δύο σχόλια πάνω στο ζήτημα αυτό. «Από το άπειρα ευρύ πεδίο της γνώσης οτιδήποτε αφορά τη δράση μας πάνω στα πράγματα. Τα υπόλοιπα τα έχουμε αφήσει στην άκρη». (Bergson, παρατίθεται από τους Ogden - Richards, ό.π.:154).

ΚΑΘΑΡΣΙΣ

Βίβλια. Ήρπασε τὰ σὺνίην μαροσελὰ σὸν ἰ
 ἔδονιὰ τὸ μαῖρο σελιὸν - σὲγ, σὲγ, σὲγ,
 γῆγα σελιὸν, τὰ εἰσὼ, κῆρια ἄγγα".
 Ὑλοπερ ἰσρὶας τὰ σερπίνω σὲγ γω
 ἴν κελιὰ τὸν ἄγγον, ἄγγον δᾶχα τὸν ἰ
 γανθῆου τὰ αἰσθηματα καὶ τὸ σγῆρὸ τ
 ἰσρὶου κροιδεῖν

«Κάθε σκέψη που κινητοποιείται από κάποιο κίνητρο είναι υποκειμενική, με την έννοια ότι επιλέγει από κάποια κατάσταση με πλευρά της που έχει σημασία για το υποκείμενο, με την οποία εμπλέκεται το υποκείμενο συγκινησιακά. Γι' αυτό το λόγο έκανε Vygotsky τη διάκριση ανάμεσα στο νόημα... και στη σημασία...» (Luria 1976:25). Βλ. και Cassirer 1946/1953 σχετικά με την «τελεολογική» φύση της γλώσσας.

11. Βλ. τις παρατηρήσεις του Vendryes, όπως παρατίθενται από τους Ogden και Richards, σχετικά με τὸ συγκινησιακό ἰστό της γλώσσας.

12. Αυτή είναι και η προσέγγιση του Levi-Strauss στο φαινόμενο «μύθος»: «ορίζουμε το μύθο ως συναποτελούμενο από όλες τις παραλλαγές του». «αν ο μύθος συγκροτείται απ' όλες τις παραλλαγές του, η δομική ανάλυση θα πρέπει να τις παίρνει όλες υπόψη της» (1968:217). Μια τέτοια προσέγγιση στο φαινόμενο της πολυσημίας θα είναι εκτεθειμένη στην ίδια -βάσιμη- κριτική στην οποία είναι εκτεθειμένη στην ίδια -βάσιμη- κριτική στην οποία είναι εκτεθειμένη και η προσέγγιση του Levi - Strauss στο φαινόμενο «μύθος» -στην κριτική ότι «παίρνει... υπόψη της μόνο την κοινή δομή των διαφόρων παραλλαγών ενός μύθου και αλλά αγνοεί τις δομικές διαφορές τους» (Seung 1982:54, βλ. και σ. 56) - αν δεν συμπληρώνεται από μια υπόθεση για τη γένεση των σημασιακών παραλλαγών από τον βαθύτερο -αδιαφοροποίητο- σημασιακό μύθο. Θα πρέπει, δηλαδή, να τεθεί και το ζήτημα της διαφοροποίησης. Πάνω στο ζήτημα αυτό βλ. Χριστίδης 1987.

Μια ανάλυση (μ' αυτήν που προτείνου-

- με προσέγγιση στο ζήτημα της πολυσημίας φαίνεται να υπονοείται από τις αναλύσεις του Derrida. Όπως παρατηρεί ο Seung (1982:255), «αυτή η περιγραφή της πολυσημίας υπονοεί ότι η ταυτότητα ενός σημείου εξισώνεται με το σύνολο των σημασιών του».
13. Βλ. και τη θεώρηση της λέξης σαν tessera (Lacan ο.π.:119) ή σαν υπαινιγμό.
 14. Βλ. σχετικά Bolinger 1975:204, Ruhl 1975:189.
 15. Ζητήματα αυτής της τάξης απασχολούν την πραγματολογία. Βλ. σχετικά Levinson 1983.
 16. Το αρχέγονο, αδιαφοροποίητο αίσθημα – το αρχέγονο «πυρόπλασμα», όπως θα έλεγαν οι Ogden – Richards (ο.π. 163) – λεκτικοποιείται, διασπάζεται σε ξεχωριστά στοιχεία. «Στο βαθμό που τα διασπασμένα (από την αρχέγονη ολότητα) στοιχεία προδίδουν την κοινή τους μήτρα και δρουν το ένα πάνω στο άλλο, η διάδραση αυτή μεταξύ τους παραμένει ο κληρονόμος, η αντανακλάση, η αρθρωμένη μινιμ της αρχέγονης ενότητάς τους» (Loewald 1978:247). Η πρωταρχική ενότητα διατηρείται ζωντανή μέσα από μια «articulating integration that makes a textured totality out of a global one... what was homogeneous becomes a manifold whole whose elements are linked together» (Loewald ο.π. 258). Εδώ ο Loewald σχολιάζει την –ψυχαναλυτική– διάκριση μεταξύ «πρωτογενούς διαδικασίας» (Primary process) και «δευτερογενούς διαδικασίας» (secondary process).
 17. Η προσέγγιση στο φαινόμενο «πολυσημία» που υποστηρίζεται στη μελέτη αυτή – και η οποία ενυαυμονίζεται με την άποψη που εκφράζει ο Cassirer στο παράθεμα αυτό – είναι ριζικά διαφορετική από την αντίληψη που βλέπει στην πολυσημία τη δράση κάποιου «οικονομίας»: on the conceptual level it is economical to do as much as possible with as few categories as possible (i.e. to stuff as much information as possible into a single category)...» (Ceerarerts 1985:47).
 18. Αυτή ακριβώς η «ολότητα της ομιλίας» εξηγεί γιατί «η σημασιώμενη έννοια δεν μπορεί ποτέ να είναι πλήρως παρούσα στο σημαίνον» (Seung 1982:151. βλ. και Norris ο.π. 52), γιατί το σημασιώμενο «ξεχειλίζει» από το σημαίνον (για την έννοια της «Creative excess» βλ. Norris, ο.π.). Κι αυτή η ελλειπής παρουσία της σημασιώμενης έννοιας στο σημαίνον –αυτή η αποουσία– υπαινίσσεται και την πλήρωσή της: «το απόν πρέπει να γίνει παρόν γιατί το μεγαλύτερο μέρος της αλήθειας βρίσκεται σ' αυτό που είναι απόν» (Marcuse 1985:13).
 19. Η κριτική που ασκεί ο ο Vygotsky (ο.π. 21-22) στον Piaget –αλλά και στον Freud– είναι ότι διασπούν αυτή τη διωλεκτική ενότητα συγκίνησης και παράστασης: «Ο Piaget συνυπογράφει μαζί με τον Freud όχι μόνο την αστήρικτη άποψη που θέλει την αρχή της ηδονής να προηγείται της αρχής της πραγματικότητας, αλλά επίσης τη μεταφυσική άποψη που εξυψώνει την επιθυμία για ηδονή... στο επίπεδο μιας ανεξάρτητης ζωτικής δύναμης, που είναι η κύρια κινητήρια δύναμη της ψυχικής ανάπτυξης. Από τη στιγμή που έχει διαχωρίσει την α-

- νάγκη και την ηδονή από την προσαρμογή στην πραγματικότητα, η λογική υποχρεώνει τον Piaget να παρουσιάσει τη ρεαλιστική σκέψη σαν ξεχώρη από τις συγκεκριμένες ανάγκες, ενδιαφέροντα και επιθυμίες, σαν «καθαρή» σκέψη...» Βλ. και Markonic 1984:182-3.
20. Όπως παρατηρεί ο Heidegger (1971:115), για τους Έλληνες της κλασικής εποχής το σημείο φανερώνει, αποκαλύπτει. Η άποψη αυτή αλλάζει στα ελληνιστικά χρόνια (στοιχείο): «ο μετασχηματισμός του σημείου από κάτι που δείχνει σε κάτι που σημαίνει (αναφέρεται σε κάτι) έχει τις ρίζες του στην αλλαγή της αντίληψης για τη φύση της αλήθειας».
 21. Υπάρχει «φύσει», για να θυμηθούμε την αρχαία διατύπωση.
 22. Βλ. σχετικά Piaget 1973:77 κ.ε.
 23. Τόσο ο Piaget (1959:13) όσο και ο Vygotsky επισημαίνουν τη διαπλοκή λόγου και πράξης, που είναι ιδιαίτερα εμφανής στο μικρό παιδί. Όπως παρατηρεί ο Luria στο επίμνητρό του στον πρώτο τόμο των ατάτων του Vygotsky (1987:369), «η θέση» «εν αρχή ην η πράξις», την οποία αντιπαραθέτει ο Γκαίτε στο βιβλικό «εν αρχή ην ο λόγος», επανωάμφιβαντα από τον Vygotsky με μια νέα έμφαση: «εν αρχή ην η πράξις»... Η λέξη, γεννημένη μέσα στην πράξη, την μετασχηματίζει: η λέξη είναι η απόληξη που στεφανώνει την πράξη».
 24. Βλ. σχετικά Malkiel 1976:287, όπου παρατίθενται και άλλα σχετικά δεδομένα από το χώρο των νεολατινικών γλωσσών. Δεν βλέπω πως η ετυμολόγηση (στο λεξικό Larousse) του ουντίρ από το λαϊκό λατινικό aperire, αλλοιωμένο τύπο του aperire κάτω από την επίδραση του Cooperire. «Counfir», μπορεί να θεωρηθεί σαν ουσιαστικά εναλλακτική ετυμολογική υπόθεση.
 25. Βλ. σχετικά Breal 1904:30
 26. Το ζήτημα αυτό εξετάζεται αναλυτικά στη μελέτη Χριστίδης 1987
 27. Για περισσότερα βλ. Χριστίδης 1987.
 28. Όπως σημειώνει ο Piaget (1959:197), συγκρίσεις τέτοιου είδους δείχνουν «πόσο δύσκολο είναι για το παιδί να διαχωρίσει σχέσεις που έχει διαφοροποιήσει η γλώσσα».
 29. Πβ. και το γαλλικό Matin (=Matin – επιζει στην αργία μέχρι το 19ο αιώνα), που είναι μετασχηματισμός του Matin κάτω από την επίδραση της σημασιολογικής αντίθετης λέξης soir (το τελικό r δεν προφερόταν τον 15ο αιώνα). Βλ. σχετικά Trucker 1988:14.
 30. Βλ. σχετικά τις απόψεις του Trier όπως παρατίθενται στον Lyons 1977:270.
 31. Οι απόψεις του Abel για την αντιθετική πολυσημία (αλλά και οι ανάλογες απόψεις του Freud), καθώς και το υλικό με το οποίο τις τεκμηριώνει, εξετάζονται κριτικά από τον Benveniste (1966:74 κ.ε). Βλ. επίσης Arrive 1987:104 κ.ε. Ο Derrida (βλ. Seung ο.π. 255 κ.ε) συζητά τις λέξεις «φάρμακον» (αρχ. ελληνικά = φάρμακο, δηλητήριο) και «νύμφη» (= γάμος, παρθενία), όπως χρησιμοποιείται από τον Mallarme στο έργο του Mimique. Βλ. και Seung ο.π. για τη διάκριση μεταξύ «πολυεστιακής» και «μονοεστιακής» πολυσημίας.
 32. Υπενθυμίζω τη μεταφορά του tableau. Αν «πίσω» από τη λέξη βρίσκεται η «εικόνα

- του χαμένου αντικείμενου», η συγκινησιακά φορτισμένη αισθητήρα παράσταση, η εικόνα αυτή δεν μπορεί παρά να συμμετέχει στο χαρακτηριστικό κάθε εικόνας, την «ineluctable ambiguity» (Edelson ο.π. 120)
33. Της γλώσσας των «determinate beings», όπως θα έλεγε ο Heidegger: «all our languages are languages of determinate beings: they conceal the nature of Sein instead of revealing it» (Seung, ο.π.:278).
 34. Πβ. και τη συγγενική άποψη του Lacan για τη λέξη σα φόνου του πράγματος (ο.π.:44).
 35. Η ίδια η λέξη «αναταράσσεται» από την τάση να «επιστρέψει» η έννοια την οποία εκφράζει στην «πρωτογενή συγκινησιακή παράσταση». Η τάση αυτή αντιπροσωπεύει την «αντιστική ζήτηση προς το άλογο εργώ» (Κωτσάκης 1989:2)
 36. Το ταξίδι που στοχεύει στην «απελευθέρωση της φυλακισμένης σημασίας» (Lacan ο.π.:44), φυλακισμένης μέσα στα όρια της «κατηγορηκής» γλώσσας και γι' αυτό πάντα σε «βρασιμό». Τον «βρασιμό» αυτό αναδεικνύει η ποίηση.

έφαρα, συνθρίμμι
 έ αρχή ην θανά

• • • • •
 • • • • •
 • • • • •
 • • • • •
 • • • • •

εί, μίλόνι καηκ
 χαμηλά άγιοκί
 εκυβλο μίλωσο
 , ελά μεκημίρκα
 : μίγνα και l'a

• σολεύκη εθίν ε
 l'o δάναρο να έφα